

Debatanmeldelse

En udskiftet landbrugshistorie

Erik Helmer Pedersen, Fortid og Nutid, juni 2009, s. 131-140.

Debatanmeldelse af S. P. Jensen: *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914*. Landbohistorisk Selskab, 2007. 288 s. 248,00 kr.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, cand.mag. i historie og dansk, dr.phil., til 2001 ansat på Institut for økonomisk historie, senere Institut for Historie, i dag SAXO-Instituttet ved Københavns Universitet.

Fra sin ansættelse i 1957 som leder af Landbrugsraadets og De samvirkende danske Landboforeningers fælles økonomisk-statistiske Afdeling og til sin afsked godt 30 år senere førte S. P. Jensen, agronom og landbrugsøkonom af uddannelse, en art dobbelttilværelse og i begge tilfælde på et højt, intellektuelt niveau. I 1960'erne sad han om dagen typisk sammen med sine medarbejdere på Axelborg og foretog omfattende beregninger over de priser på landbrugsvarer, den tids landmænd kunne påberåbe sig i kraft af den gældende overenskomst med regeringen, og hvor et temmelig afgørende moment var produktionsomkostningernes rette værdiansættelse. Derpå fulgte nogle benhårde forhandlinger med Monopoltilsynet, der skulle kontrollere hele den omfattende kalkule. I sin fritid syslede han også alvorligt med landbrugsproblemer, men nu på historisk basis. Som født stevnsbo var det hans ambition at udforske stevnsbøndernes historie gennem mere end 200 år, følge deres udvikling fra landmålingen i 1680'erne op gennem stavnsbåndperioden 1733-88 over 1780'ernes bondefrigørelse til gårdmandsklassens sluttelige opstigning i

1800-tallet som den tids ledende samfundsgruppe.

Sit væsen tro indledte han dog sin historiske pionergerning ganske upretentiøst. Hans far ejede gården "Hyldestød" sydøst for Strøby og herfra går en lige linje tilbage til S. P. Jensens tipoldefar, bonden Mads Larsen i Råby (1784-1874), ja endnu længere tilbage. Som tusinder før og efter S. P. Jensen har gjort det, tog han fat på at klarlægge den bagvedliggende slægtshistorie, og den motiverede hurtigt videregående arkivstudier, først i den lokale hovedgård Gjorslevs omfattende godsarkiv, senere i de offentlige arkiver. Det giver stof til eftertanke, at to af det sjællandske landsarkivs flittigste brugere af bondehistorisk materiale ikke er professionelle historikere, men historisk engagerede og særdeles kapable stevnsboer, digteren Martin A. Hansen og landbrugsøkonomen S. P. Jensen. Og så er de oven i købet temmelig nært beslægtede.

Udover den slægts- og lokalhistoriske nysgerrighed drev et andet moment S. P. Jensen hvileløst fremad. Gennem tiderne havde landbo- og landbrugshistorien efter hans opfattelse gjort stevns-

bønder såvel som andre jorddyrkere uret på adskillige punkter, og det gjaldt såvel den endnu ikke frisatte bonde som dennes nok så begunstigede efterfølger, 1800-tallets selvejergårdmand og -husmand. På den ene side havde man malet en god part af deres hverdagshistorie op i alt for lyse farver – nærmest som en art landsbytosser, som i dage- og ugevis lod plov være plov for i stedet at festligholde større begivenheder i familiens skød eller i landsbysamfundet, og på den anden ofte fremstillet relationerne mellem godsejer og fæstebonde som et herreslaveforhold med vold og undertrykkelse som en uomgængelig konsekvens. Fandt S. P. Jensen.

Disse stereotype opfattelser ville han gerne retouchere og det i bund og grund. Under kraftigt brug af mørke og dystre farver ville han i stedet vise os et billede af en hårdtarbejdende landbruger, der kæmpede en nærmest håbløs kamp mod sine naturgivne og institutionelle modstandere.¹ Til første kategori hørte et klima, "den lille istid", som ikke begunstigede jorddyrkningen og i stedet satte landbrugsjorden under vand på de mest ubelejlige tidspunkter. Derved begrænsedes i alvorlig grad kornets vækstperiode, og den var i forvejen ikke lang nok. Til sin rådighed havde bonden et sæt primitive redskaber plus en såre beskeden trækraft, som ikke tillod en ordentlig kultivering af jorden og som i hvert fald ikke holdt ukrudtet nede. Kornækkene stod ikke ligefrem i rader efter en våd og besværlig høst, og det magre græsudbytte på fælleden fremkaldte mest klagende brøl fra små og afmagrede kreaturer, især når heste og får i forvejen havde skambidt (sene)græsset. Bondelandbruget gav kort sagt for ringe og for dårligt et udbytte, og temmelig

ofte blev folk syge af at konsumere de frembragte produkter, hvis der i det hele taget var mad nok til alle. Der var derfor ikke meget korn at sælge, og var der tale om en god høst, fik bonden ikke tilstrækkeligt høje priser for sine salgsvarer.

Af de hindringer af institutionel karakter, fæstebonden mødte i sin hverdag, var fæsteforholdet det mest brydsomme. Hoveriforpligtelserne skulle tilgodeses, før der kunne blive tale om at dyrke sin egen jord, og det krævede desuden et større hestehold end nødvendigt for fæstegårdens drift. Landgilden betød derimod ikke så meget. Den anden part i fæsteforholdet, godsejeren, havde naturligvis en stærk interesse i at opretholde sine fæstegårde som selve forudsætningen for hovedgårdens drift og måtte derfor se til, at hans bønder kunne rykke ud, når de blev tilsagt. S. P. Jensen gør dog ikke et stort væsen ud af godsejerens afhængighed af sine fæstebønder, og regner nærmest de ophobede og til tider ganske store restanceydelser på landgildekontoen som en slags driftsudgift. Tværtimod udviser han ofte sympati for Gjorslevs skiftende ejere og deres problemer med godsets økonomi og daglige virksomhed. Modsat en ældre tids landbohistorikere ser S. P. Jensen ikke træhest og hundehul alle vegne.²

Godsejerens krav til sine fæstebønder inkluderede også en hartkornsskat som fastlagt i 1680'ernes landmåling. Var fæstebonden ude af stand til at betale denne, var det godsejerens bord, da han jo som hovedgårdsejer ikke skulle svare skat af sin jord. Omvendt fik bondebefolkningen ikke offentlige modydelser af social karakter for sine skattebetalinger. Tværtimod skulle den gennem tiende og andre lokale afgifter finansiere lokaladministrationen samt skole- og fattigvæ-

senet.

Når fæstebonden derefter skulle tilgodese sin egen bedrift, mødte han en formidabel hindring i form af jordfællesskabet. I stedet for et samlet areal omkring gården, hans eget private råderum, var hans markbrug fordelt på 60-70 smalle agre spredt ud over hele bymarken, d.v.s. de $\frac{2}{3}$, som i det pågældende år var tilsået med rug og byg. Den sidste $\frac{1}{3}$ indgik til gengæld i et græsningsfællesskab, som også skulle tilgodese landsbyens husmænd, ja flere nabobyers behov, når sammenstødende fællede lå i vangelag med hinanden.

Sådan lyder i meget sammentrængt form S. P. Jensens diagnose for en århundredlang stilstand i bondebruget. Om der forud herfor var grotid, får vi ikke at vide. Paradoksalt nok løsnedes knuden indledningsvis af institutionelle, ikke agronomiske nybrud. Storkøbmanden og kinafareren Chr. Lintrup, adlet Lindencrone, købte i 1743 af den enevældige stat Gjorslev, Søholm og Erikstrup. Straks lod han foretage en såkaldt synsforretning på alle gårde, og selv om de fleste brugere blev betegnet som "gode bønder", afsløredes dog en række mangler. 6% af fæsterne var slet og ret uduelige og måtte udskiftes. Korn blev her som andetsteds kun dyrket på 20-35% af arealet, resten henlå til græsning af yderst tarvelig kvalitet. Efter mere end 20 års kamp med allehånde vanskeligheder havde Lindencrone fået nok og tilbød sine bønder at skøtte sig selv som arvefæstere. Desuden kunne de slippe for hoveri mod at yde maks. $1\frac{1}{2}$ rdl. pr. td. htk.

Til hans store ærgrelse viste de fleste bønder udtalt vrangvilje mod reformerne, ikke mindst hoveriafløsningen. Som S. P. Jensen vurderer det, er det opretholdt

dyrkningsfællesskab en væsentlig del af forklaringen, og desuden veg de tilbage fra at svare deres afgifter i kontanter, og dette gjaldt også deres ophobede landgilderestancer. Slutresultatet blev dog positivt, vurderes det. Lindencrone fik dog sine reformer igennem, og bønderne havde vænnet sig så meget til reformtanken, at de i 1790'erne gik ind for udskiftning af fællesskabet, da Gjorslevs nye ejer fra 1793, Jacob Brønnum Scavenius, stillede sig positivt hertil. Hans ublu krav om modsvarende afgiftsforhøjelser førte imidlertid til, at de fleste bønder selv lod foretage udskiftning og udflytning by for by. Som hele den danske bondebefolkning havde de i mellemtiden fået deres personlige frihed sikret gennem de store landboreformer 1787-88.

På denne baggrund lå det S. P. Jensen stærkt på sinde at tegne et realistisk billede af stevnsbondens agrarøkonomiske hverdag, og til det formål har han konsulteret en lang række værker inden for denne skole, dels af teoretisk, dels af historisk natur.³ Det gælder først og fremmest om at få klarlagt vekselvirkningen mellem klima, jordbundsforhold og teknologier eller med andre ord få det økologiske regnskab stillet rigtigt op, pointeres det. Omsætningen i jorden skal helst kunne opgøres i plantenæringsstoffer, foderenheder eller kalorier. Med andre ord: Hvad fik bonden ud af sit slid, når han brød ind i de naturlige processer for at få avlet korn i stedet for ukrudt og i konsekvens heraf måtte se dyrkningsvilkårene yderligere forringet? I tilgift havde omfattende skovødelæggelser siden 14-1500-tallet ført til, at jorden blev udvasket og forsuret i stedet for at blive naturligt afvandet gennem løvskovens store fordampningskapacitet. Uheldigvis faldt dette sammen med

stigende nedbørsmængder, især under 1600-tallets "lille istid".

Skovene havde dog efterladt kommende generationer en såre værdifuld arv i form af et humusindhold på 8-12% og med et tilsvarende stort kvælstofindhold. Desværre for landsbyfællesskabets bønder kunne de ikke i større stil udnytte disse muligheder, da planternes svagt udviklede rodnet i den våde og dårligt kultiverede jord ikke kunne få rigtig fat i næringsindholdet, mener S. P. Jensen, og tilføjer, at tilførsel af staldgødning ej heller havde den store effekt.

I hvert fald strakte virkningen sig ikke stort ud over gødningsåret. Han tager her den engelske landbrugshistoriker W. Harwood Long til indtægt for disse synspunkter, idet denne i en debat med den engelske middelalderhistoriker M. M. Postan har pointeret, at datidens små udbytter ikke kan have toldet ret meget af jordens næringskilder.⁴ Omvendt fik jorden tilført en del kvælstof udefra.

I det hele taget er S. P. Jensen temmelig pessimistisk, når han skal vurdere en ældre tids landbrugsteknik og dens virkninger. Hjulploven med dens seks små og ikke videre udholdende plovbæster pløjede ikke dybere end 3-4 tommer og kunne højst klare 3/4 td. land om dagen. Harven kunne hverken smuldre overfladejorden eller ødelægge ukrudt tilstrækkeligt. Senegræsset kunne dog efterfølgende bruges som "græs"! Og her er vi ved et afgørende punkt i S. P. Jensens argumentation. Ikke færre end 1,9 mio. ha. af et samlet landbrugsareal på 2,4 mio. ha i 1700-tallet lå hen med (natur)græs, som kun ydede 450 foderenheder (FE) pr. ha mod kornets 810 FE, der oven i købet må forhøjes med halmens 425 FE og 100 FE som eftergræsning. Ofte stod bonden trods sine store græs-

arealer med en følelig mangel på græsning allerede i juni-juli, understreges det. Græsningstrykket kunne ikke reguleres, og især var heste og får med deres kontante bid hårde ved græsset. Det kunne dog se ud, som om man inden for landsbyfællesskabet havde mulighed for at forbedre græsvæksten uden for den tredelte landsbymark ved at indskyde en gang havre. Trods trevangsbrugets stive skematik gav det ofte plads for "illegitime" afvigelser i bymarkens periferi.

Over for påstande om, at der inden for det gamle danske landbrugssystem alligevel kunne forekomme pæne udbyttestigninger, hævder S. P. Jensen, at den konstaterede udbyttestigning på 40% i tiden 1760-1800 alene kom fra hovedgårdsdriftens omdannelse til koppelbrug. Desuden erindrer han om den engelske historiker G. E. Mingays påpegning af, at en landbrugsmæssig modernisering af et traditionsbundet landbrug kræver en forudgående opløsning af de institutionelle bindinger.

Ret så kategorisk må S. P. Jensen derfor afvise såvel en Thorkild Kjærgaards som en Dan Ch. Christensens opsigtsvækkende teser om en tidlig modernisering af det danske landbrug, først og fremmest på landets hovedgårde. Dansk landbrug, især på bondesiden, blev i 1700-tallet drevet ekstensivt, pointeres det, især sammenlignet med England, hvor hver person i landbruget ernærede 2,4 personer mod kun 1,5 i Danmark.⁵ Arbejdsproduktiviteten derovre var 60% højere end her, er konklusionen.

Til gengæld rummede dansk landbrug efter hans opfattelse vældige ressourcer, som et utidssvarende fæstevæsen og et lavproduktivt landsbyfællesskab i forening spærrede vejen til. Modsat Thorkild Kjærgaards opfattelse af en kraftigt

stigende arbejdsindsats i det ikke-reformerede landbrug finder S. P. Jensen, at kornarealets fastlåste karakter hindrede en øget produktion pr. årsarbejder. Dan Ch. Christensens tese om en dansk produktivitetforøgelse i konsekvens af importeret engelsk landbrugsudstyr afvises ligeledes med støtte i en samtidig gods-ejers refleksioner over de store ulemper ved at dyrke jorden på engelsk vis. Nej, den afgørende impuls kom sydfra i form af holstensk og mecklenburgsk kobbeldrug, sådan som A. G. Molkte, Bregentved fik det introduceret på sine sjællandske bedrifter i 1760'erne, fastslår S. P. Jensen på basis af indgående arkivstudier. I kobbeldrugets mecklenburgske udgave prioriteredes kornet højere end græsset, og da man indførte en brakmark i systemet, fik man tid efter anden bugt med det ukrudt, som blokerede for kløverens og andre foderafgrøders ellers så ulige kamp med senegræsset. Med Thor-kild Kjærgaard at forestille sig en tidlig kløverrevolution i bondebruget, anser S. P. Jensen for helt urealistisk, eftersom kløveren først på et senere tidspunkt kom til os fra Femern og Holsten.

S. P. Jensens principielle synspunkter på det danske landbrugs generelle udvikling i det afgørende hundredår 1760-1860, kommer prægnant til udtryk i en opsummerende artikel til 2007-samlingen.⁶ Uden landboreformer, ingen modernisering fastslår han. Derved fordobles stort set areal- og arbejdsproduktiviteten. Bonden får sin jord udskiftet, bliver enerådende for sit landbrug, får enten hoveriet afløst eller helt afskaffet og opmuntres til at blive selvejer eller opnå bedre fæstevilkår, hvorimod teknologiens sejrsgang først bliver for alvor mærkbar 1830-60. Kornarealet forøges undervejs med ½ mio. ha – fra 40% af det

dyrkede areal 1760 over 45% i 1830'erne og sluttelig 50%. Omsat i høstudbytte betyder det en tilsvarende vækst fra 5,4 mio. tdr. over 7 mio. omkring 1800 til 17-18 mio. tdr. i 1863; udtrykt i antal fold for relationen udsæd: høstudbytte 4½, 5 og 8.

For græsarealets vedkommende viser vor første landbrugstælling 1837-38 en fordobling siden 1760 af udbyttet fra græsmarken til 16 mio. arealenheder (AR). Da arealet ansættes til 1½ mio. ha, giver det et udbytte på 1.070 AE pr. ha. Bonden kunne nu økonomisere bedre med sit græsareal, selv om hegnsfreden endnu ikke var fuldstændig. Omkring 1860 var græsarealet yderligere reduceret til 1,2 mio. ha, men stadig var årsudbyttet 16 mio. AE. For at lukke gabet måtte man hente hjælp fra kornmarkens stigende halmmængder samt bruge lidt af det dyre korn som foder. De 288.000 heste, man talte i 1861 – mod 400.000 i hoveritiden – åd ¼ af foderet mod næsten halvdelen førhen. Det kom især kreaturerne til gode, og på de hundrede år tredobledes mælkeproduktionen, en af de største gevinster ved udskiftningen, noteres det. Foderproduktionen mere end tredobledes med andre ord, og det nød svinene også godt af. Produktionen af landbrugsvarer stiger i det hele taget kraftigt, om end tallene er ret usikre, betones det. Ved et uændret forbrug 1760-180 vokser produktionen 170%, men forudsættes det, at det reale fødevarerforbrug stiger 10% gennem hele perioden, bliver resultatet en tredobling. Udtrykt i vækstrater stiger produktionen 0,5% pr. år 1760-1800, 1,3% 1800-37 og 1,4% 1837-61 eller i gennemsnit 1% årligt for hele perioden. Da arbejdsstyrken kun vokser med 0,4% årligt – til gavn for andre erhverv – øges arbejdsproduktivitete-

ten 0,9% årligt. Væksten flader noget ud efter 1837 trods en stigning i foldudbyttet på 40%, mener S. P. Jensen, men til gengæld vokser arbejdsproduktiviteten op til 1. verdenskrig med op til 1,8% om året. Den erhvervsfaglige vidensskabelse omsættes til bondens hverdag.

De egnhistoriske detailstudier

I 1979 publicerede S. P. Jensen sit første arbejde i denne genre, om hugning af kridtsten ved Stevns klint, eftersom lokaliteten især i tiden 1850-90 var et stort økonomisk aktiv for såvel Gjorslev som den lokale befolkning.⁷ Allerede her tegnes omridset af stedets landbohistorie, og linjen herfra føres videre i tre bidrag til arbejdsgruppens næste publikation om landsbyerne på Stevns.⁸ I sit bidrag til 1. del – ikke optrykt her – opridses ganske kort den historiske grundproblematik omkring bondetidens landsbyer på Stevns,⁹ og fremstillingen føres to år senere videre i en detaljeret studie over stavnsbåndstidens bondeliv på Stevns¹⁰ – ej heller optrykt her. Hans sidste bidrag til Stevns' officielle landsbyhistorie er derimod optrykt i 2007-samlingen.¹¹

I disse bidrag viser S. P. Jensen i detaljen, hvorledes den ovenfor beskrevne vækst finder sit direkte nedslag i stevnsbondens hverdag. I 1984-bidraget skildres udviklingen fra landmålingstiden til udskiftningen godt 100 år senere. De $\frac{4}{5}$ af de 9.500 ha landbrugsjord lå da hen til landsbyerne, $\frac{1}{10}$ til herregårdene, og resten var enten haver eller købstadsjord. Overdrevet, forhen skov, fyldte meget, men gav kun lidet fra sig, og det gælder ligefuldt de våde pletter rundt om i bymarken, kaldet engbund. Lindencrone på Gjorslev ejede fra 1743 245 gårde eller halvdelen af Stevns, de 213

resterende gårde hørte til andre godsbesiddere inkl. de 79 under A. G. Molktes hovedgård Juellinge (fra 1750). Henved 5.000 mennesker fandt ved folketællingen 1769 deres udkomme her. Ser man bort fra det tyngende hoveriarbejde, klarede de fleste bønder sig tåleligt igennem den ofte så besværlige hverdag på landsbyfællesskabets tid, og herremændene udviste som regel forståelse for deres kår. Det var bondefogdens ingenlunde nemme opgave at udjævne konflikter mellem de to parter. En adspredelse i den daglige trummerum var torveturene til København med lokale produkter. Kirsebærrene fra Stevns fandt altid god afsætning.

Ikke alle var lige fattige; ved synsforretningen i 1743 havde immervæk 60% af Gjorslevs bønder et så prestigebetonet udstyr som jernkakkellovne og kobbergrydededel, men ellers kan et beskedent foldudbytte på $4\frac{1}{2}$ -5 i forening med følgerne af kvægpesten i 1740'erne næppe i sig selv have skabt baggrund for den store luksus. Fremgangen måtte ifølge S. P. Jensen afvente resultaterne af A. G. Molktes gradvise omdannelse af trevangsbruget til kobbelbrug fra 1760'erne at regne og Lindencrones modsvarende tilbud om arvefæste for sine bønder. Først da fik stevnsbønderne mod til at tage sagen i egen hånd som rigtige selvejerbønder med ansvar for egen skæbne.

Denne succeshistorie skildres indgående af S. P. Jensen, selv om han ikke går ind på navngivne enkelttilfælde, og til det brug har han på forbilledlig vis brugt en række lokalhistoriske kilder, mest af berettende natur. En righoldig bondedagbog dokumenterer i detaljen omlægningen til husdyrbrug, med S. P. Jensens ord "*systemskiftet*" omkring 1880, og på denne måde kommer vi me-

get tættere på 1800-tallets bondesamfund end i det forudgående århundrede. Fra at være ret tilbagestående, hvad angår både kobestand og svinehold, stod stevnsbønderne omkring 1912 blandt de førende for husdyrbrugets vedkommende.

De skaffede sig simpelthen den fornødne viden af almenbøglig og landbrugsfaglig art ved at bruge de eksisterende uddannelses tilbud, ikke mindst folkehøjskolen og landbrugsskolen. Velstanden kom dog langtfra alle til gode; først da Amerikaudvandringen og bortvandringen til byerne kom rigtig i gang efter 1870/80, blev de jordløse husmænd og landarbejdere delvis udfriet af fattigdommens lænker.

Af de enkelte landsbyer vies Varpelev med sine 19-20 gårde og nogle få huse en særlig omtale.¹² Byen fik først varig græsning 1753 i form af en hestehave, og indtil udskiftningen var bøndernes situation temmelig ringe. I tilgift var de pålignet højere hartkornsskatter end andre byer, da de savnede det lavere boniterede overdrev til at mindske hartkornsansættelsen på agerjorden. Først med 1844-matriklen udlignedes misforholdet. To synsforretninger i henholdsvis 1719 og 1743 bekræfter bøndernes påståede armod, og selv om man i 1753 fik et overdrev, varede det en rum tid, inden dets endelige afgrænsning var i orden.

En historiografisk placering af S. P. Jensens forfatterskab.

Inden for dansk landbo- og landbrugshistorie indtager S. P. Jensens ikke særligt omfattende produktion en særstilling, idet det som oftest er en landbrugsfaglig problematik, historisk vurderet, der er hans ledetråd og ikke et ønske om at på-

virke den historisk-faglige debat i snævrere, professionel forstand. Tager han til orde i en sådan diskussion, er det som regel for at påvise de uheldige konsekvenser af en efter hans skøn fejlagtig brug af landbrugsfaglige begreber eller analysemetoder. Dybt inspireret som han er af Fridlev Skrubbeltrangs kildekritiske arbejdsmetode ligger det dog ham stærkt på sinde at påpege eventuelle mangler eller mindre velovervejede brug af de primære kilder til bondebefolkningens historie. Hans arkivkundskab står ikke stort tilbage for Skrubbeltrangs, og det siger ikke så lidt.

Lige så karakteristisk er hans yderst sparsomme brug af ældre landøkonomiske historikere fra V. E. Maar over O. H. Larsen til Otto Christensen og Aksel Milthers. I hans tæt dokumenterede bidrag til bd. III af *Det danske landbrugs historie*, 1988, udgør den landøkonomiske faglitteratur derimod selve cementet i dokumentationen; man har svært ved at forestille sig et betydningsfuldt bidrag, som S. P. Jensen ikke skulle være bekendt med. De leverer de nødvendige oplysninger af realøkonomisk og -teknologisk natur, og han sætter dem ind i deres historiske ramme, hvor den fremadrivende kraft er samspillet mellem det arbejdende landbrug og de produktionsbetingelser, hvorunder de udfører deres samfundsgavnige virksomhed.

Hans faste udgangspunkt for en skildring af det danske landbrugs udvikling er de økonomiske grunddata i den offentlige statistik. De økonomisk-statistiske tabelværker har ikke fundet en bedre og flittigere bruger end netop S. P. Jensen, og det gør det muligt for ham at skønne realistisk over de forstatistiske forhold, hvorom vi intet sikkert ved.

Ud fra samme landøkonomiske

grundholdning bruger han ikke megen plads på at skildre landbrugets samspil med det omgivende samfund. Naturligvis overser han ikke ganske byerhvervenes og civilsamfundets betydning for den landbrugsmæssige udvikling, men udsigtspunktet er og bliver det rurale, det stevnske om man vil – det er herfra, min verden går. Selv om han i mange år beskæftigede sig med landbrugspolitikens økonomiske forudsætninger, internt som eksternt vurderet, spiller landbrugets samfundssociale og økonomiske arbejdsbetingelser kun en sekundær rolle i hans historiske fremstillinger. Byerhvervene befinder sig m.a.o. i periferien i S. P. Jensens landbrugshistorie, selv om han med en vis stolthed noterer sig, at i 1860 var kun 53% af befolkningen og arbejdsstyrken beskæftiget "ved landbrug m.v."¹³

Der kan dog ikke være tvivl om, at en ganske stor part af de resterende 47% af arbejdsstyrken har haft deres udkomme ved landbrugsproduktionens videre forarbejdning, samtidig med, at en dansk industrialisering lå i svøb.

I denne sammenhæng er der grund til at erindre om Holger Gads studier over landbrugets arbejdskraftproblemer i ældre og nyere tid; et værk, som S. P. Jensen i øvrigt henter mange oplysninger fra.¹⁴ Iflg. Gads beregninger har man lige siden 1787 kunnet konstatere en ganske stor fravandring fra landbruget – i 1787 ca. 600 af en årgang 17-årige mandlige medhjælpere på i alt 5.000 – og fra 1840 har unge og yngre mennesker i stort tal forladt landbruget, en proces, som kulminerede i 1880'erne med ca. 14.000 om året.¹⁵ I tiden 1846-1901 drejer det sig om ikke færre end 390.000 personer, i de fleste tilfælde ubemidlede unge, som ikke har set større fremtidsmuligheder ved en fortsat tilknytning til landbruget.

Det har naturligvis fremskyndet bybefolkningens erhvervsmæssige udvikling og har samtidig sat ekstra skub i landbrugets teknologiske modernisering. Samsillet mellem lønhøjde, teknologisk modernisering og fravandring ville være en højst lønnende forskningsopgave for kommende landbrugshistorikere.

Hvis man ville forsøge at gøre en slags status over, hvor langt vi hidtil er nået i vor landbrugshistoriske udforskning og historieskrivning, er der grund til at erindre sig S. P. Jensens kommentarer til brugen af nationale skøn over landbrugsproduktionens størrelse og anvendelse.¹⁶ I sine kommentarer til tabellen vurderer han skønnene over høstudbytter og arealproduktivitet som "relativt sikre" hvorimod han som andre må erkende, at overslaget over den samlede landbrugsproduktion i overvejende grad har som forudsætning et "uændret forbrug pr. indbygger gennem hele perioden". Det er en betydelig usikkerhedsfaktor, vi her står overfor, og det ville derfor være på sin plads at få iværksat regionale og lokale punktundersøgelser over landbrugsproduktion og -produktivitet, sammenholdt med fødevarerforbrug og anden anvendelse af landbrugets produktion, ikke mindst som handels- og eksportartikel.

Man kunne her pege på uløste forskningsopgaver som Nordjyllands tilkøbling til det norske marked og de sydvendte områders nære tilknytning til Østersøhandelen via Ærøskippere og andre eksempler, hentet fra den søværts infrastruktur i kongeriget og hertugdømmerne, vel vidende, at de kongerigske landbrugshistorikere har været tilbøjelig til at overse udviklingen syd for Kongeåen.

Der er naturligvis en fast sammen-

hæng, logisk som numerisk, mellem de skøn, S. P. Jensen har gjort sig over den nationale landbrugsproduktion og dens konkrete frembringelse på danske gårde og husmandssteder. Tilbage står den opgave at få disse tal for landbrugsbedrifternes gennemsnitlige produktion suppleret med historiske data for eksempelvis et godsområdes rent faktiske indsats, fordelt på de enkelte gårde og husmandssteder, således som det i øvrigt skitseres i S. P. Jensens afhandling om Lindencrones reformer på Gjorslev. Kunne man nærmere konkretisere, hvor meget den enkelte bonde, han være sig god respektive stræbsom, mådelig eller eventuelt uduelig, har produceret og i det hele taget bidraget til områdets udvikling, ville man givet få et bedre begreb om dynamikken i det førreformerte landbrug. Man kan godt være enig med S. P. Jensen i hans gentagne understregning af udskiftningens betydning uden at lukke øjnene for, at der rundt omkring i landet er foregået lokale vækstprocesser, som har skabt en bedre produktivitet inden for landsbyfællesskabets rammer. Han er i øvrigt selv flere steder inde på, at bønderne i den enkelte landsby udviste en ikke ringe tilpasningsevne ved at bruge bymarkens grænseområder helt individuelt.

Strengt taget ved vi heller ikke meget om bøndernes daglige forvaltning af landsbyfællesskabet. Gik en halv snes hjælplove virkelig fure op og ned ved siden af hinanden på de smalle agre i ås efter ås i den kommende bygmark, eller hjalp de indbyrdes hinanden under spidsbelastninger? En bedre udnyttelse

af de overleverede synsforretninger i sammenhæng med bevarede godsforvalterbreve kunne sikkert få den indbyggede, delvis skjulte bondedynamik til at fremstå klarere. Man kan i denne sammenhæng erindre om fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens yderst kommercielle virksomhed som bonde, handelsmand, pengeudlåner m.m.¹⁷ En del af de mange pæreskuder, der lagde ind til Gammel Strand i København eller de vogne, som kørte ind til Køges og Københavns torve, har givet været fyldt med gode husmoderlige produkter fra bondegårde på Stevns, for blot at nævnte et enkelt eksempel, som S. P. Jensen i øvrigt bevidner. En tilsvarende bonde-dagbog fra Stavnsholt ved Farum beretter side op og side ned om en unik kombination af officielle pligter som sognefoged og en livlig kommerciel virksomhed som bonde og handelsmand.¹⁸

Med S. P. Jensens særdeles nøgterne og ædruelige dækning af de danske bønders reelle indtjeningsmuligheder og disses historiske implementering i et regionalt bondesamfund som Stevns, har dansk landbrugshistorie fået langt fastere bund under fødderne end hidtil. Næste skridt kunne som ovenfor antydnet være at få andre regioner studeret lige så indgående i en tæt vekslen med lokalhistoriske punktundersøgelser. Markbrугets forhold står naturligt nok i centrum hos en S. P. Jensen, men vi savner lige så indgående studier over mejeri- og kødproduktionens vilkår og muligheder, selv om kilderne på det punkt næppe er helt så givende.

Noter

- 1 S. P. Jensen: "Træk af landsbyens hverdag i stavnsbåndstiden." I S. P. Jensen: *Fra stilstand til vækst*, 2007, s.11ff.
- 2 S. P. Jensen: "Lindencrones landboreformer på Gjorslev gods 1767-71". *Op.cit.*, s. 153ff.
- 3 S. P. Jensen: "Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede". *Op. cit.*, s. 35ff.
- 4 *Ibid.*, s. 42ff.
- 5 S. P. Jensen: "Kobbelbrug, kløver og kulturjord." *Op. cit.*, s. 77ff.
- 6 Samme: "Væksten i dansk landbrug fra 1760 til 1860." *Op. cit.*, s. 125ff.
- 7 S. P. Jensen: "Stevnsk klint som arbejdsplads i ældre tid". I *Stevns Klint*, udg. af Stevns Museum, 1979, s. 35ff.
- 8 *Landsbyer på Stevns - før og nu*, I-IV, 1982-86.
- 9 S. P. Jensen. "Hvad drejer det sig om?" *Landsbyer på Stevns - før og nu*, bd. 1, 1982, s. 11ff.
- 10 Samme: *Landbrug og landsbyliv på Stevns i 1700-tallet*". *Op. cit.*, bd. 3, 1984, s. 6ff.
- 11 Samme: "Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914". *Op. cit.*, bd. 4, 1986, s. 38ff., genoptrykt i *Fra stilstand til vækst*, s. 175ff.
- 12 S. P. Jensen: "Træk af Varpelev sogns og bys historie 1650-1800". I *Køge Museum 1996*, s. 31ff., genoptrykt i *Fra stilstand til vækst*, s. 251ff.
- 13 *Væksten i dansk landbrug fra 1760 til 1860 jf. note 6*, s. 146.
- 14 Holger Gad: *Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i Dansk Landbrug*, I, 1956.
- 15 *Ibid.*, s. 16ff.
- 16 *Væksten i dansk landbrug fra 1760 til 1860, jf. note 6*, s. 146f., især tabellen s. 150.
- 17 Jens Holmgaard, udg.: *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*, 1969.
- 18 Jørgen Dieckmann Rasmussen, udg.: *Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789-1794*, 1978